

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПРАВА НА ДОНОРСТВО

CIVIL LEGAL ASPECTS OF THE RIGHT TO DONATION

Мацегорін О.І., к.ю.н.,

доцент кафедри інтелектуальної власності та приватного права

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Грачова О.Ю., студентка II курсу факультету соціології і права

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Статтю присвячено дослідженню поняття донорства та цивільно-правових аспектів права на донорство як особистого немайнового блага людини. Розглянуто систему основних нормативно-правових актів, які регламентують право на донорство, як-от положення Конституції України, Цивільного кодексу України, законів України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, що регулюють питання трансплантації анатомічних матеріалів людині», а також відповідні підзаконні нормативні акти. Аналіз нормативно-правової бази виявив відсутність законодавчого визначення поняття «донорство» в його широкому значенні, не досить повно сформульовано поняття права на донорство як особистого немайнового цивільного права фізичної особи.

Відсутність чіткої правової визначеності понятійно-категорійного апарату та належного забезпечення умов здійснення права на донорство в сучасних умовах зумовлюють потребу його комплексного дослідження. У роботі зосереджено увагу на працях провідних учених, їхніх позиціях стосовно донорства та неоднозначного визнання його об'єктами немайнових відносин. Зокрема, помітно виділяється два розуміння як самого донорства, так і його практичного застосування. Одне з них базується на переконанні недопустимості реалізації трансплантації з огляду на релігійні традиції та вірування, а також на своєрідні світоглядні позиції, які заперечують заміну одних органів та анатомічних матеріалів іншими, що поступово призведе до заміни людського тіла загалом, та на намаганні багаторазово його заміни. Інше сприйняття донорства базується на його соціальній цінності, мета якого полягає в збереженні здоров'я та порядку людей від смертельної небезпеки. Розбіжність у поглядах та оцінках донорства виявилась у процесі запровадження Україною досвіду Великобританії щодо штучного клонування клітин людини як одного з видів донорства. Недостатній рівень свідомості широкого загалу українців щодо цієї біотехнології, а також неготовність наукового потенціалу і фінансових можливостей медичної галузі призупинив її практичну реалізацію до більш сприятливого часу. Статистика Міністерства охорони здоров'я України переконливо свідчить про те, що трансплантація донорських органів, клітин та інших анатомічних матеріалів є досить безпечною, а її результати – ефективними. Реформування медичної галузі потребує фахового правового супроводу, належної законодавчої регламентації донорства анатомічних матеріалів людини, штучних клітин та тканин, гарантованого захисту прав донорів і реципієнтів.

Ключові слова: особисте немайнове право, донорство, правна мета донорства, об'єкти донорства, донор, реципієнт, трансплантація.

The article is devoted to the study of the concept of donation and civil law aspects of the right to donation as a personal intangible asset. The system of basic legal acts regulating the right to donation, including the provisions of the Constitution of Ukraine, the Civil Code of Ukraine, the Laws of Ukraine "On the use of transplantation of anatomical materials to humans", "On amendments to some legislative acts of Ukraine governing transplantation human anatomical materials", as well as relevant regulations. The analysis of the legal framework revealed the lack of a legislative definition of the concept of "donation" in its broadest sense, the concept of the "right to donate" as a personal non-property civil right of an individual is not fully formulated.

The lack of clear legal definition of the conceptual and categorical apparatus and the proper provision of conditions for the exercise of the right to donate in modern conditions necessitate its comprehensive study. The paper focuses on the work of leading scientists, their positions on donation and ambiguous recognition of it as objects of non-property relations. Among many, two understandings of both donation and its practical application stand out. One of them is based on the belief that transplantation is unacceptable due to religious traditions and beliefs, as well as peculiar worldviews that deny the replacement of some organs and anatomical materials by others, which will gradually lead to future replacement of the human body and attempts to replace it. Another perception of donation is based on its social value, which aims to preserve the health and save people from mortal danger. Differences in views and assessments of donation became apparent in the process of Ukraine's introduction of the British experience in artificial cloning of human cells as a type of donation. Insufficient awareness of the public of Ukrainians about this biotechnology, as well as the unpreparedness of the scientific potential and financial capabilities of the medical industry, has suspended its practical implementation until a more favourable time. At the same time, statistics from the Ministry of Health of Ukraine convincingly show that transplantation of donor organs, cells and other anatomical materials is quite safe, and its results are effective. The reform of the medical field requires professional legal support, proper legal regulation of the donation of human anatomical materials, artificial cells and tissues, guaranteed protection of the rights of donors and recipients.

Key words: personal non-property right, donation, right to donate, objects of donation, donor, recipient, transplant.

Постановка проблеми. Згідно зі ст. 3 Конституції України «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [1]. Значні досягнення сучасної медичної науки дозволяють продовжити тривалість життя людини та на більш високому рівні забезпечити охорону її здоров'я.

Важливе місце серед новітніх медичних методик лікування посідає трансплантація (від лат. *transplantatio* – пересаджування), яка тісно пов'язана з донорством органів, тканин та клітин, отриманих як від живих, так і від померлих донорів. З огляду на динаміку зростання кількості операцій із трансплантації кісткового мозку, печінки, нирок та навіть серця, особливого значення та актуальності набуває проблема цивільно-правового регулювання донорства в Україні.

Потреби медичної практики зумовлюють необхідність чіткої цивільно-правової регламентації такого ключового поняття трансплантології, як «донорство». Чинне законодавство не подає дефініцію терміна «донорство» в загальному значенні. Положення ст. 290 Цивільного кодексу України «Право на донорство» регламентує перелік біологічних об'єктів, щодо яких повнолітня дієздатна особа може бути донором без чіткого визначення змісту цього особистого немайнового права [2]. На об'єктивну необхідність удосконалення норм чинного законодавства впродовж багатьох років звертали увагу в численних публікаціях науковці, юристи-практики, правозахисники та представники медичної спільноти. Приведення чинного законодавства у відповідність до вимог часу потребує комплексного та системного підходу. Добрі наміри мають бути надійно захищені, оскільки постійне зростання

можливостей трансплантації притягує увагу лиходіїв, які намагаються зловживати нею: організують підпілну торгівлю людськими органами, вдаються до їх примусового вилучення та навіть наважуються на вбивство з метою заволодіння ними. Удосконалення цивільно-правового забезпечення діяльності у сфері трансплантації має також супроводжуватись високим рівнем кримінально-правової охорони донорської справи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичну основу цієї роботи склали наукові праці таких провідних учених, як Т.В. Боднар, В.І. Борисова, О.В. Дзера, А.С. Довгерт, Ю.О. Заїка, В.М. Коссака, Н.С. Кузнецова, В.В. Луць, О.О. Пунда, І.В. Спасибо-Фатеева, Р.О. Стефанчук, Є.О. Харитонов, О.І. Харитонova та ін. Зважаючи на актуальність донорства, чимало вчених присвятили йому дисертаційні дослідження. На рівні докторської дисертації Н.М. Квіт проаналізовано цивільно-правові форми створення та використання біобанків в Україні [3]. Особливості правовідносин у сфері медичного обслуговування та надання медичної допомоги досліджені в докторській дисертації І.Я. Сенюти «Цивільні правовідносини у сфері надання медичної допомоги в Україні: питання теорії та практики» [4]. Кандидатська дисертація М.С. Брюховецької присвячена проблемі цивільно-правового регулювання посмертного донорства в Україні [5]. Конституційно-правовий механізм забезпечення права на трансплантацію в Україні вивчено в дисертаційній роботі С.Б. Плотницької [6]. Дослідженню адміністративно-правових аспектів трансплантації в Україні присвятили свої дисертації М.М. Новицька (2019) [7] і О.П. Румянцев [8]. Кримінально-правова характеристика насильницького донорства проаналізована в дисертаційному дослідженні Ю.О. Лісциної [9]. Медичні та правові аспекти донорства, перспективи трансплантології в Україні були і залишаються предметом публікацій директора ДУ «Національний інститут хірургії та трансплантології імені О.О. Шалімова» НАМН України, професора О.Ю. Усенка та виконувача обов'язків директора Координаційного центру трансплантації органів, тканин і клітин МОЗ України С.С. Паляниці [10].

За наявності досить великої кількості досліджень донорської справи її окремі цивільно-правові аспекти ще не достатньо вивчені. У зазначених працях висвітлені окремі питання цивільного особистого немайнового права на донорство, а в публікаціях, безпосередньо присвячених донорству як медично-правовій категорії, розглядають переважно практичні проблеми, пов'язані з його здійсненням. У більшості досліджень автори ототожнюють донорство з правом на донорство або розглядають його як складник правових можливостей останнього.

Мета статті – вивчити сучасний стан цивільно-правового регулювання донорства, дослідити правовий статус донорства та донорських органів як об'єктів цивільних правовідносин.

Вклад основного матеріалу. На сьогоднішньому етапі оновлення правового забезпечення сфери охорони здоров'я медицина модернізується та вдосконалюється разом із новітніми технологіями, що створює нові гарантії та додаткові умови для збереження життя людини навіть за смертельно загрозливих обставин. Саме тому донорство та трансплантація стають доступними для кожного, хто має вроджену фізичну ваду або отримав небезпечне для життя травмування і прагне боротися з цим важким випробуванням, намагається здолати всі негаразди, щоб повноцінно жити далі. В усі історичні епохи збереження здоров'я і життя людини визнавались найвищим благом, про що красномовно свідчать культурні пам'ятки, релігійні джерела, моральні кодекси та правові документи.

Цілком очевидно, що від рівня досконалості юридичної бази у сфері донорства залежить обсяг та гарантованість можливостей особи бути як донором, так і реципієнтом.

Правові засади донорства (як складника права на охорону здоров'я) закріплені в Конституції України (ст. 49). Подальший розвиток конституційні положення отримали в ст. 290 Цивільного кодексу України під назвою «Право на донорство». Нею визначено, що кожна повнолітня дієздатна особа має право бути донором крові, її компонентів, а також органів та інших анатомічних матеріалів та репродуктивних клітин. Так, кожний громадянин України, а також іноземець або особа без громадянства, які на законних підставах перебувають на території України, мають право на охорону здоров'я, складником якого є право на донорство. Це право забезпечується системною діяльністю державних та недержавних організацій, фінансуванням відповідних програм розвитку донорства крові та її компонентів, органів, клітин та інших анатомічних матеріалів.

У процесі реалізації реформування охорони здоров'я в Україні 16 липня 1999 року ухвалено Закон України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини» [11], яким визначено умови і порядок застосування трансплантації як спеціального методу лікування. Майже через 20 років, 17 травня 2018 року, Верховною Радою затверджена нова редакція цього Закону під назвою «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людини» [12].

У результаті тривалих дискусій щодо презумпції згоди або незгоди особи на посмертне донорство Постановою КМУ від 27 грудня 2018 р. № 1211 затверджено Порядок надання письмової згоди живого донора на вилучення в нього анатомічних матеріалів та письмової відмови від раніше наданої такої згоди, письмової згоди або незгоди чи відкликання наданої раніше згоди на вилучення анатомічних матеріалів із тіла особи для трансплантації та/або виготовлення біоімплантатів після визначення її стану як «незворотна смерть», а також подання письмової заяви про призначення, зміну чи відкликання повноважного представника [13]. Така заява власним підписом засвідчує волевиявлення особи щодо посмертного донорства. Подання заяви визнається правомочним, який відповідає всім вимогам закону і не потребує подальшого нотаріального посвідчення (чи засвідчення справжності підпису зазначеної особи нотаріусом).

Накопичений досвід та ініціативи медичної спільноти зумовили створення відповідної інфраструктури – спеціалізованої державної установи «Український центр трансплант-координації» [14] та Єдиної державної інформаційної системи трансплантації органів та тканин [15]. На засіданні 16 грудня 2021 року Верховною Радою ухвалено Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, що регулюють питання трансплантації анатомічних матеріалів людині» [16]. Ураховуючи важливість донорської справи, вдосконалено низку положень чинного Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині», а також затверджено перехід із 01 січня 2024 року на державне фінансування програми подальшого розвитку трансплантації в Україні. Розширено коло посадових осіб, які можуть ухвалювати рішення щодо вилучення анатомічних матеріалів, вибору реципієнта та проведення самої трансплантації.

Ухвалення вищезазначених нормативно-правових актів дало поштовх подальшому розвитку системи трансплантації в Україні, розширився спектр медичної допомоги методами, які через недосконалість законодавства не можна було раніше виконати. Якщо у 2020 році проведено 9 операцій із трансплантації серця в Україні, то у 2021 році – 31, тобто втричі більше. За статистикою Міністерства охорони здоров'я України, у 2021 році проведено близько 300 операцій, що є абсолютним рекордом в історії вітчизняної медицини. Лише в Національній дитячій спеціалізованій лікарні МОЗ України «Охматдит» за 11 місяців 2021 року проведено 50 трансплантацій кісткового мозку дітям, що вдвічі більше за аналогічний період попереднього року [10].

Проте певна частина питань правового характеру залишаються відкритими. Зокрема, щодо визначення правового статусу об'єктів донорства. Відсутність законодавчого поняття «донорство» негативно впливає на практику надання медичної допомоги та лікарських послуг. У ч. 1 ст. 290 ЦК України залежно від об'єкта визначено такі види донорства: крові та її компонентів; органів та інших анатомічних матеріалів; репродуктивних клітин. У Законі України «Про безпеку та якість донорської крові та компонентів крові» від 30 вересня 2020 року № 931-ІХ закріплено таке визначення поняття донорства: це добровільний акт людини, що полягає в донації крові та/або компонентів крові для подальшого використання їх для трансфузії, виготовлення лікарських засобів, медичних виробів або використання в наукових дослідженнях (п. 10 ч. ст. 1).

Запропоноване законодавцем визначення поняття донорства крові та його компонентів використане окремими дослідниками для розробки загального поняття донорства. Заслужовує на увагу спроба І.Р. Пташник визначити поняття «донорство» в роботі «Цивільно-правове регулювання трансплантації в Україні» (2016 р.). За авторським визначенням, «донорство – це соціально корисна, заснована на вільному волевиявленні діяльність громадянина (донора), яка полягає в безоплатному наданні крові, органів та тканин медичній установі для лікування реципієнта» [17, с. 38]. На нашу думку, визначення відображає сутність досліджуваного явища, підкреслює його безоплатність як одну з ключових ознак особистого немайнового блага людини. Варто додати, що донорство може бути як за життя донора, так і посмертним (ст. 290 ЦК України).

На основі наведеного визначення поняття «донорство» можна запропонувати поняття «право на донорство», під яким розуміється особисте немайнове право повнолітньої дієздатної фізичної особи, яка вільно та на власний розсуд має право бути донором крові, її компонентів, а також органів та інших анатомічних матеріалів і клітин. Це визначення досліджуваного поняття не претендує на завершеність і повноту, але може бути використане для його більш точного формулювання.

Як і будь-яке цивільне суб'єктивне право, особисте немайнове право на донорство складається із суб'єктів, об'єкта і змісту. Суб'єктом права на донорство, по-перше, визнається повнолітня дієздатна фізична особа (ч. 1 ст. 290 ЦК України). Залежно від часу взяття органів та інших анатомічних матеріалів суб'єктів права на донорство поділяють на такі види: а) вірогідні донори – повнолітні дієздатні особи, які дали письмову згоду бути живим донором для конкретного реципієнта (реципієнтів); б) потенційні донори – повнолітні, дієздатні особи, які за життя надали письмову згоду бути донором після смерті; б) реальні донори – особи, в яких після смерті вилучені органи для трансплантації реципієнту.

Ще одним суб'єктом у донорських правовідносинах є реципієнт. Згідно із Законом України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині» реципієнтом може бути хвора особа, для лікування якої застосовується трансплантація. Реципієнтом законодавство визнає особу після досягнення нею 15-ти років за згодою батьків або представників. Трансплантація органів особі, яка не досягла такого віку, можлива за дозволом батьків або представників та згоди реципієнта.

Наступний елемент правовідносин донорства – зміст, який складається із суб'єктивних прав та обов'язків донора і реципієнта.

Об'єктом правовідносин донорства є медична послуга з трансплантації органів та інших анатомічних матеріалів. Оскільки право на донорство повністю може бути реалізоване лише здійсненням трансплантації, вагомим значення набуває визначення правового статусу трансплантатів. Відповідно до Закону України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині» анатомічні

матеріали – це органи, тканини, анатомічні утворення та клітини людини або тварини. Погляди цивілістів на визначення правового режиму анатомічних матеріалів, які використовують для трансплантації, досить різні.

Одні стверджують (Г.Н. Красновський та З.Л. Волож), що органи і тканини не можуть визнавати об'єктами цивільних прав, оскільки в правовідносинах донорства воля донора реалізується через діяльність медичного закладу щодо збереження життя та лікування реципієнта. При цьому об'єкти донорства з моменту їх відбору до часу пересадки реципієнту є частиною тіла конкретного донора. Протилежного погляду дотримується І.Р. Пташник, яка вважає, що донорські матеріали, які вилучають із тіла людини, належать до різновиду особливих речей. Не з моменту волевиявлення донора, а після відділення їх від організму на них поширюється правовий режим речей. Однак І.Р. Пташник наголошує, що вони обмежені в цивільному обороті і не можуть мати майнової цінності, тобто бути товаром [17, с. 69]. Такої ж позиції дотримуються М.Н. Малєїна та С.Г. Стеценко, стверджуючи, що з моменту відділення органів, анатомічних матеріалів та клітин від організму донора за ними має визнаватись правовий статус особливих речей з обмеженим оборотом.

Ми теж схильні визнавати за об'єктами донорських правовідносин статус речей з особливим режимом цивільного обороту з огляду на юридичну та медичну практику. Щодо їх матеріальності варто зазначити, що законодавче визначення речей (як предметів матеріального світу) не означає всеосяжного підпорядкування всіх предметів матеріального світу під поняття «речі», оскільки не виключена можливість їх існування нарівні з речами у власному розумінні самостійної правової категорії неречових матеріальних благ. Уважаємо слушною щодо цього думку В.Л. Скрипника [18, с. 66], який виходить із того, що коло об'єктів цивільних прав не є незмінним, тому нема перешкод для уналежнення донорських органів до самостійного об'єкта цивільних прав, обмеженого в обороті.

Повертаючись до загальної характеристики суб'єктивного права на донорство, важливо не обмежитись лише положеннями цивільного права, а розглянути його в комплексі з аналогічними конституційними, сімейно-шлюбними і так звані «медичними» правами. Значна частина особистих немайнових цивільних прав, які забезпечують природне існування фізичної особи (на охорону здоров'я, донорство, сім'ю, опіку та піклування тощо), підпорядковані одночасно кільком галузям права. Будучи закріпленими на основі конституційних прав, вони органічно доповнюються нормами сімейних та «медичних», забезпечуючи фізичній особі їх повну реалізацію. На комплексний характер окремих правових норм звертав увагу С.С. Алексєєв, підкреслюючи їх особливу юридичну цінність. На його думку, комплексна правова норма не порушує архітектуру основних галузей і не вилучає з їхнього складу жодної норми. Юридичні особливості такої правової норми втілені не в специфічному галузевому методі та механізмі регулювання, а в певних особливих принципах, загальних положеннях, які свідчать про існування спеціального юридичного режиму [19, с. 110].

В Україні відбір донорських органів за життя фізичної особи здійснюється за її власним волевиявленням. Узяття органів та інших анатомічних матеріалів із тіла людини, яка померла, допускається за наявності особистої згоди за життя або ж за згодою її родичів. Закон України від 17 травня 2018 року «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» в частині 1 статті 16 містить положення про те, що кожна повнолітня, дієздатна особа може надати або не надати згоду на вилучення анатомічних матеріалів для їх пересадки пацієнту. Сучасна медична практика засвідчує, що презумпція згоди чи незгоди бути донором за життя та після смерті залишається відкритою через її недостатню правову визначеність.

Ще одним кроком на шляху до поліпшення донорської справи можна вважати ухвалений Верховною Радою 16 грудня 2021 року Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, що регулюють питання трансплантації анатомічних матеріалів людини».

Унесені законодавчі зміни спрямовані на уточнення термінології, конкретизацію основних принципів трансплантації. Міністерству охорони здоров'я надані повноваження затверджувати умови і порядок вилучення, зберігання, тестування, обробки та використання окремих анатомічних матеріалів. Також доповнено перелік осіб, уповноважених законом на ухвалення рішення щодо порядку вилучення анатомічних матеріалів, вибору реципієнта, трансплантації та провадження діяльності, пов'язаної з нею.

Висновки. На підставі вищенаведеного можна підсумувати, що в Україні сформована система законодавства про донорство, яка постійно розвивається й удосконалюється. Цивільно-правовий статус донорських органів (як об'єктів немайнових прав фізичної особи) у вітчизняному законодавстві ще не отримав однозначного вирішення. Оскільки органи та інші анатомічні матеріали і клітини тісно пов'язані з категорією «донорство», то на основі думок, висловлених у літературі, пропонується таке його визначення: це соціально корисна, заснована на вільному волевиявленні діяльність громадянина (донора), яка полягає в безоплатному наданні крові, органів та тканин медичній установі для лікування реципієнта.

Суспільні донорські відносини, будучи врегульованими нормами права, набувають характеру правових. Під правом на донорство розуміється особисте немайнове право повно-

літньої дієздатної фізичної особи, яка вільно та на власний розсуд має право бути донором крові, її компонентів, а також органів та інших анатомічних матеріалів і клітин.

Суб'єктивне немайнове право на донорство, як і будь-яке суб'єктивне цивільне право, складається із суб'єктів, об'єкта і змісту. Безпосередніми суб'єктами права на донорство є донор та реципієнт. Донором може бути повнолітня дієздатна фізична особа (ч. 1 ст. 290 ЦК України). Реципієнтом законодавство визнає особу після досягнення нею 15-ти років за згодою батьків або її представників. Щодо особи, яка не досягла такого віку, статус реципієнта набувається з дозволу батьків або представників та згоди реципієнта.

Зміст правовідносин донорства становлять суб'єктивні права та обов'язки учасників правовідносин донорства.

Об'єктом правовідносин донорства є медична послуга з трансплантації органів та інших анатомічних матеріалів. Погляди науковців щодо цивільно-правового статусу об'єктів цих правовідносин доволі різні (від заперечення визнання їх об'єктами взагалі до визнання їх об'єктами з правовим статусом особливих речей з обмеженим оборотом). Ми вважаємо, що об'єкти донорства до часу законодавчого визначення їх цивільно-правового статусу можуть визнаватись особливим видом речей без майнової цінності з режимом обмеженого цивільного обороту.

Процедура волевиявлення фізичної особи щодо посмертного донорства, на нашу думку, має бути вдосконалена, а згода на донорство близькими родичами – скасована, оскільки ухвалення такого рішення для них завжди вкрай важке і вразливе. Абсолютне особисте немайнове право підлягає безальтернативному особистому здійсненню.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Верховна Рада України*. Київ : ВВРУ. 1996. № 30. С. 141.
2. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 18.02.2022).
3. Квіт Н.М. Цивільно-правові форми створення та використання біобанків в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Львів, 2020. 494 с.
4. Сенюта І.Я. Цивільні правовідносини у сфері надання медичної допомоги в Україні: питання теорії та практики : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2018. 470 с.
5. Брюховецька М.С. Цивільно-правове регулювання посмертного донорства в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2017. 230 с.
6. Плотницька С.Б. Конституційно-правовий механізм забезпечення права на трансплантацію в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Ужгород, 2021. 208 с.
7. Новицька М.М. Адміністративно-правове регулювання трансплантації анатомічних матеріалів людини в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Суми, 2019. 267 с.
8. Румянцев О.П. Адміністративно-правове регулювання трансплантації в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2021. 253 с.
9. Лісіцина Ю.О. Порухення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини та насильницьке донорство: кримінально-правова та кримінологічна характеристика : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Львів, 2016. 238 с.
10. Усенко Ю.О., Паляниця С.С. Розвиток трансплантології в Україні: існуючий досвід та перспективи (23.02.2021). Спеціалізований медичний портал Health-ua.com URL: <https://health-ua.com/article/63756-rozvitok-transplantolog-vukran-snuuyuchij-dosvd-taperspektivi> (Дата звернення 18.02.2022)
11. Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини : Закон України від 16.07.1999 № 1007-XIV (втратив чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1007-14#Text>
12. Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людини : Закон України від 17 травня 2018 р. № 2427-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2427-19> (дата звернення 18.02.2022).
13. Деякі питання реалізації Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людини» : постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2018 року № 1211. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP181211.html (дата звернення 18.02.2022).
14. Про утворення спеціалізованої державної установи «Український центр трансплант-координації» : розпорядження КМ України від 23 вересня 2020 р. № 1154-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-utvorennya-specializovanoyi-der-a1154r> (дата звернення 18.02.2022).
15. Про затвердження Положення про Єдину державну інформаційну систему трансплантації органів та тканин : постанова КМ України від 23.12.2020 р. № 1366. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1366-2020-p#Text> (дата звернення 18.02.2022).
16. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, що регулюють питання трансплантації анатомічних матеріалів людини : Закон України від 20 грудня 2019 р. № 418-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/418-20#Text> (дата звернення 18.02.2022).
17. Пташник І.Р. Цивільно-правове регулювання трансплантації в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2016. 211 с.
18. Скрипник В.Л. Донорські органи як об'єкти цивільних правовідносин. *Підприємство, господарство і право*. 2018. № 5. С. 62–67.
19. Алексеев С.С. Теория права. Москва : БЕК, 1994. 224 с.